

Vienišos motinos, vartojimas ir socialinė atskirtis

AUŠRA MASLAUSKAITĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Santrauka. *Remiantis kokybinio biografinio tyrimo rezultatais straipsnyje analizuojami vienišų išsiskyrusių motinų, auginančių nepilnamečius vaikus, vartojimo ištekliai ir praktikos, galinčios reprezentuoti vieną iš socialinės atskirties dimensijų¹. Tyrimas atskleidė, kad skyrybos nebūtinai susijusios su vienišų motinų šeimų ekonominiais nuostoliais ir išteklių vartojimui sumažėjimu. Šiuo požiūriu šeimos, kuriose vyrų indėlis į šeimos biudžetą buvo nedidelis ar nulinis, po skyrybų nepatiria neigiamų pokyčių. Vartojimo atskirtis vienišų motinų šeimose reiškiasi per nerealizuojamus kelionių, būsto gerinimo, laisvalaikio, sporto ar grožio paslaugų poreikius. Vienišų motinų vartojimo praktikos organizuojamos teikiant prioritetą vaikų poreikiams, disciplinuotai planuojant išlaidas ir atsisakant spontaniško vartojimo. Tyrimas parodė, kad vienišų motinų grupė, kuri akademiniam diskurse dažnai problematizuojama, yra nehomogeniška, o šios grupės vartojimas ir vartojimo atskirtis sąlygota socialinės klasės.*

Raktažodžiai: *vienišų motinų šeimos, vartojimas, socialinė atskirtis, socialinė klasė.*

Keywords: *lone mothers, consumption, social exclusion, social class.*

Įvadas

Vienišų moterų su nepilnamečiais vaikais namų ūkiai daugelyje šalių patiria didžiausią arba itin didelę skurdo riziką (Bradshaw, Chzhen 2009; Atkinson, Marlier 2010). Skurdas turi daugybę psichologinių, socialinių ir politinių pasekmių individui, bendruomenei ir visuomenei, o viena jų – socialinė atskirtis, kuri bendriausiu lygiu gali būti apibrėžiama kaip „užkertanti žmonėms galimybes dalyvauti vyraujančiose visuomenės veiklose ir naudotis gyvenimo standartais, prieinamais likusiai visuomenei“ (Taket, Crisp, Nevil et al. 2009, 10). Nors skurdas nėra būtinoji socialinės atskirties sąlyga, vis dėlto kai kurios soci-

1 Mokslinis tyrimas finansuojamas Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę. Projektas „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“ (Nr. VPI-3.1-SMM-07-K-02-045).

alinės grupės, o daugelyje šalių ir vienišos išsiskyrusios motinos, pirmiausia dėl skurdo tampa socialinės atskirties grupe (Patulny, Wong 2013). Ekonominė socialinės atskirties dimensija tampa svarbiu minėtų grupių kolektyvinės ir individualios patirties katalizatoriumi, kasdienybėje brėžia prekių ir paslaugų vartojimo ribas, atskirtumą nuo normatyvių „normalaus“, oraus gyvenimo standartų, ekonominį ir socialinį pažeidžiamumą, emocinį nesaugumą. Taigi vartojimas šiame kontekste atsiskleidžia kaip kasdienybės praktika, kurią modeliuoja individo socialinė klasinė pozicija, apsprendžianti jo resursus, ir per kurią individas konstruoja bei patiria socialinę tapatybę, apibrėžia santykį su kitomis socialinėmis grupėmis ir visuomene. Šiuo požiūriu vartojimo praktikos tampa kasdienio gyvenimo dalyku, į kurį nukreiptas sociologo žvilgsnis atidengia socialinę atskirtį ne kaip statusą, bet procesą, kuriame individai patiria ir suvokia buvimą atskirtiems nuo normatyvių gero gyvenimo standartų, o gyvendami atskirties nubrėžtose ribose kuria išgyvenimo strategijas.

Kodėl vartojimas yra svarbus socialinės atskirties analitikai? Dėl to, kad šeimos ir namų ūkiai šiuolaikinės visuomenės ekonominėje sistemoje dalyvauja ne kaip gamybos, bet kaip vartojimo vienetai, kurie už finansinius išteklius įsigyja prekių ir paslaugų, būtinų namų ūkio narių gerovei užtikrinti. Tad gėrybių ir paslaugų vartojimas tampa įrankiu kurti ir reprezentuoti socialinę statusą, simbolizuojantį asmeninio gyvenimo socialinę (ne)sėkmę, individualiuose gyvenimuose atkartoti visuomenėje cirkuliuojančius normatyvinius „gero gyvenimo“ scenarijus. Tokioje visuomenėje sėkmė matuojama ekonominių tikslų pasiekimu, o resursų vartoti stoka ir ribotas vartojimas atveda prie socialinio atsitraukimo, atskirties ir galiausiai prie riboto socialinio kapitalo (Chase, Walker 2012).

Dėsninga, kad vartojimo visuomenėje dalis namų ūkių susiduria su išteklių ir poreikių disbalansu, o tai verčia laikytis nuolatinės namų ūkio ekonomijos, savotiškos namų ūkio lygmens mikropolitikos paskirstant ir optimizuojant išteklius bei vartojimą. Sociologiškai žvelgiant ši mikropolitika jungia kognityvias ir kasdienių veiksmų praktikas, t. y. individualiai sukonstruotas vartojimo matricas, kurios talpina ir nepasiekiamus vartojimo poreikius, ir vartojimo prioritetų žemėlapius, ir konkrečias kasdienes praktikas, kurių įvaldymas užtikrina išteklių ir poreikių atotrūkio sumažinimą. Būtent per šį namų ūkio vartojimo lęšį straipsnyje ir žvelgiama į vienišų išsiskyrusių motinų su nepilnamečiais vaikais grupę, reprezentuojančią skurdžiausią Lietuvos gyventojų sluoksnį.

Šiame straipsnyje siekiama ir dar vieno tikslo – atskleisti vienišų išsiskyrusių motinų grupės heterogeniškumą vartojimo, tuo pačiu – ir socialinės

atskirties, atžvilgiu. Nors daugelyje tyrimų vienišų motinų grupė suprantama kaip besiskirianti nuo kitų šeimų ir vienijama bendrų santuokos ar partnerystės iširimo patirčių, kai kurie tyrėjai pastebi, kad būtina atsižvelgti į šiai grupei būdingą vidinę įvairovę. „Ne visų vienišų motinų namų ūkiai yra skurdūs ir deprivuoti, o tie, kurie yra, nėra skurdūs ir deprivuoti identiška“ (Kanji 2004, 222). Tyrėjai pabrėžia, kad grupės heterogeniškumui įtakos turi socialinė klasinė kilmė, gyvenimo įvykiai, atvedę prie vienišos motinystės statuso, reikšmingu būdu modeliuojantys vienišų motinų šeimų gerovę, diferencijuotą prieigą prie išteklių, galimybių, socialinių tinklų (Kanji 2004; Rowlingson, McKay 2005). Atsižvelgiant į tai, kokiai socialinei klasei priklauso, vienišos motinos gali turėti daugiau vartojimo ir gyvenimo būdo bendrumų su gyvenančiomis santuokoje nei vienišomis iš žemesnės klasės moterimis.

Straipsnis pradamas empirinių tyrimo metodų pristatymu. Kitame skyriuje analizuojamas vienišų išsiskyrusių moterų finansinių resursų ir materialinės padėties vertinimas. Toliau nagrinėjami vartojimo poreikiai, kurių vienišos motinos nepajėgios realizuoti ir dėl kurių jaučiasi atskirtos nuo dominuojančių „normalaus gyvenimo“ standartų. Vėliau dėmesys skiriamas kognityvioms ir konkrečių vartojimo veiksmų praktikoms, straipsnis baigiamas išvadomis.

Tyrimo metodai

Tyrimas paremtas biografinio kokybinio tyrimo metodu sukaupta empirine informacija. Ši tyrimo prieiga pasirinkta siekiant analizuoti socialinės atskirties formas ir procesus biografiniame kontekste, atsižvelgiant į individo biografinio kelio pasirinkimų subjektyvius motyvus ir struktūrines determinantes. Empirinės informacijos bazę sudaro 18 biografinių interviu su vienišomis, išsiskyrusiomis su partneriu ir nepilnamečius vaikus auginančiomis moterimis. Interviu atlikti 2013 m. Pagrindinis teorinės atrankos formavimo kriterijus – vieniša išsiskyrusi moteris su nepilnamečiais vaikais. Absoliuti dauguma į atranką patekusių moterų buvo išsiskyrusios, dvi išsiskyrusios su partneriu, su kuriuo nebuvo įregistravusios santuokos. Viena moteris išsiskyrusi du kartus. Informančių amžius – nuo 26 iki 46 metų, augina nuo vieno iki penkių vaikų, gyvenamoji vieta: Vilnius, Kaunas, Prienai, Birštonas, Jurbarkas, Pravieniškės. Aštuonios moterys su aukštuoju išsilavinimu, keturios su specialiuoju viduriniu ar kolegijų lygio išsilavinimu, šešios – įgijusios profesinį techninį arba tik vidurinį išsilavinimą.

Interviu truko nuo vienos iki trijų valandų. Visi pokalbiai išrašyti į tekstines rinkmenas ir parengti analizei. Naudojant MAXQDA programą visi interviu buvo koduoti. Atlikus pirminio kodavimo procedūrą išskirti 98 kodai, dalis jų – su papildančiomis kategorijomis. Šiame darbe pristatoma dviejų kodų analizė.

Vartojimo ištekliai: „skyrybų bauda“, nuliniai nuostoliai ir „skyrybų premija“?

Daugelis tyrimų, skirtų ištuokų ekonominių pasekmių analizei, atskleidžia, kad skyrybos abiem partneriams yra susijusios su finansiniais nuostoliais, tačiau moterų patiriami nuostoliai yra ilgalaikiai (Andress, Hummelsheim 2008). Tai patvirtino ir tyrimo metu sukaupta informacija apie vienišas išsi-skyrusias ir su nepilnamečiais vaikais gyvenančias Lietuvos moteris, nors, kaip pamatysime vėliau, finansinė moterų padėtis po skyrybų yra labai įvairi, o kai kuriais atvejais vietoj numatomos finansinės „skyrybų bausos“ fiksuojama finansinė „skyrybų premija“ ar padėties stabilumas. Šiame poskyryje iš pradžių aptarsime moterų pasakojimus, kuriuose reprezentuojamos finansinės bausdos, o vėliau – nuliniai nuostoliai ar finansinės premijos, situacija po skyrybų.

Finansinės padėties pablogėjimo po skyrybų tema akivaizdi dalies moterų pasakojimuose, tačiau, kaip rodo empirinė medžiaga, negalima teigti, kad ji dominuoja. Kai kurios moterys, paprašytos įvertinti savo finansinę padėtį prieš ir po skyrybų, teigia, kad ji pablogėjusi. Pasakojimuose situacijai apibūdinti dažnai vartojami žodžiai „sunki“, „problemiška“, „nieko negaliu leisti“, „nenormali“, „nežinau, kaip gyventi“, „bejėgiška“, „nežinau, ko griebtis“ ir pan.

Indrė, kuri iki ištuokos gyveno pasiturimai, jos sutuoktinis buvo sėkmingas verslininkas, o ji pati taip pat turėjo finansiškai pelningą darbą, kurio vėliau neteko dėl ekonominės krizės, lygindama savo dabartinę finansinę situaciją ir jos pasekmes gyvenimo būdui su ankstesne teigia: „aš jį (gyvenimo būdą) pakeitusi jau esu, nes, kaip gyvenau anksčiau ir kaip dabar, tai nu, jau ar tai kur jau (yra toliau), toliau jau tik prie konteinerio eiti“ (Indrė, 5, 147–148). Panašus motyvas nuskamba ir Loretos pasakojime. Iki skyrybų šeima gyveno gana pasiturimai, visiems būtiniams poreikiams pinigų pakakdavo, buvo pratusi keliauti, leisti sau įvairias pramogas, o po skyrybų, kaip pasakoja Loreta, „metus laiko iš pradžių iš viso niekur... man to labai trūko. Ir dabar, aišku, jeigu mes kažkur tai keliaujam, tai tikrai ne tiek ir tikrai ne taip, kaip būdavo anksčiau“ (Loreta, 18, 371–371). Indrė namų ūkio pajamų aritmetikos pokyčius įvardijo susiedama juos su sumažėjusiu uždirbančiųjų skaičiu-

mi: „uždirbu aš, pavyzdžiui, daugiau nei visi kiti mano draugai, tarkim, bet aš gyvenu viena, o jie gyvena šeimose. Pas juos didesnis tas, kaip sakant, įnašas, bendroj sumoj, daugiau gaunasi“ (Indrė, 5, 215–215).

Įdomu tai, kad didžiausią finansinę „skyrybų baudą“ gauna moterys, kurios pagal šeimos turėtas pajamas ir gyvenimo būdą galėtų būti priskirtos viduriniajai ar aukštesnei klasei. Iki ištuokos jų šeimose buvo du dirbantieji, gaunantys geras pajamas, vyro finansinis indėlis į šeimos biudžetą būdavo didesnis nei žmonos, šeimos gyveno privačiuose namuose ar komfortiškuose butuose, leisdavosi į keliones, pramogaudavo, būtinųjų poreikių tenkinimas netapdavo finansine našta. Finansinės padėties ir su tuo susijusio gyvenimo būdo „kritimą žemyn“ didele dalimi sąlygoja tai, kad po skyrybų buvę sutuoktiniai neprisideda prie vaikų išlaikymo, jų išlaikymui pinigų visai nemoka, moka dalinai ar/ir nereguliariai.

Vis dėlto „finansinės baudos“ dėl skyrybų tema, žvelgiant į visus interviu, nebuvo dominuojanti. Daliai moterų skyrybos susijusios ne su „finansine bauda“, bet, vartojant ekonominius terminus, su „nuliniiais nuostoliais“ arba net „skyrybų premija“. Šeimose, kuriose iki ištuokos vyrų finansinis indėlis į šeimos biudžetą buvo nedidelis, pajamos nereguliarios arba dėl nedarbo jų iš viso nebuvo, ir šeimos, kuriose vyrai, jei ir dirbo, pajamomis nesidalijo ir neprisidėdavo prieš šeimos biudžeto, skyrybos moterims nevirsta įvykiu, kuris esmingai pakeistų jų namų ūkio finansinius išteklius. Tuo atveju, skyrybos nėra susijusios su ekonominiais praradimais, o šeima, po skyrybų netekusi vieno namų ūkio nario, patiria „nulinius nuostolius“ arba net „finansinę premiją“, nes moterims nebereikia išlaikyti dar vieno šeimos ūkio nario.

Nelės pasakojime atsispindi „nulinių nuostolių“ situacija. Moteris teigia, kad nejučia, jog šeimos pajamos būtų pasikeitusios, „ypatingai nejučia“ pokyčių. Kalbėdama apie tai, kad šeima neteko vieno pajamų nešėjo, tvirtina: „jisai būdavo – kaip jo nėra. Jisai ką nupirkdavo, tą beveik ir suvalgydavo“ (Nelė, 3, 548). Jurgos įvardijami šeimos finansinės padėties pasikeitimai po skyrybų taip pat reprezentuoja „nulinių nuostolių“ atvejį.

Nu, kaip? Nu, kaip pasikeitė? Anksčiau aš gyvenau iš savo algos, mokėjau visus mokesčius, namus, viską, vaikus apipirkinėdavau. Kai man pinigai baigdavosi, sakydavau (jam), nu, tai ten numesdavo kelis šimtus litų, kad datempčiau iki algos, žinai. Susitaupyt nieko nesuitaupydavau. Nu, dabar lygiai tas pats, tiktais tiek, kad niekas nebeenumeta man tų kelių šimtų litų (Jurga, 1, 197).

Dovilė, kurios buvęs sutuoktinis iki skyrybų itin dažnai keitė įvairius darbus, atliko žemos kvalifikacijos darbus, lygindama savo šiandieninę ir

ankstesnę finansinę padėtį teigia: „su vyru nesijaučiau, kad man kažkaip lengviau gyventųsi“ (Dovilė, 20, 195–196). Dalios pasakojime taip pat akivaizdus „skyrybų premijos“ motyvas:

Šiaip, žinokit, kad galiu pasakyti, kad net ir pagerėjo finansinė padėtis (po skyrybų), nes vis tiek, vis tiek... Vis tiek viena galva, burna atsimetė, tai taip, kad negaliu sakyti, kad labai pagerėjo ar pablogėjo, bet vis tiek šiek tiek pagerėjo, gal sakyčiau. Nes vis tiek išmaitinti vieno žmogaus jau nebereikia (Dalia, 12, 642–643).

Brigita, kurios vyras paskutinius metus iki skyrybų buvo bedarbis, lygindama situaciją prieš ir po skyrybų, mato akivaizdų pagerėjimą. Jos interviu taip pat atsiskleidžia „skyrybų premijos“ situacija. Brigita sako: „žinokite, kaip aš gyvenau paskutinius metus (iki skyrybų), tai aš nieko (negalėjau sau leisti), o dabar vat gyvenau ir aš galiu sau leisti daugiau“ (Brigita, 4, 480–481).

Taigi apibendrinant išsiskyrusių moterų su vaikais finansinių išteklių pokyčius po skyrybų būtina pabrėžti, kad, priešingai dažnam įsitikinimui, ne visoms moterims skyrybos susijusios su finansinės padėties pablogėjimu. Pajamų, apsprendžiančių šeimų vartojimą, kreivės kritimas žemyn dažniau ženklus šeimose, kuriose iki skyrybų sutuoktinis turėjo gerai apmokamą darbą. Kritimo žemyn trajektoriją didele dalimi sąlygoja ir tai, kad po skyrybų buvę sutuoktiniai iš viso neprisideda, arba neprisideda tik pagal savo finansines galimybes, prie vaikų išlaikymo. Daliai moterų skyrybos nėra susijusios su finansiniais nuostoliais, o buhalterinės namų ūkio pajamų aritmetikos požiūriu netgi atitinka „finansinės premijos“ arba „nulinių nuostolių“ situaciją. Šeimos, kuriose iki skyrybų vyrai turėjo „prastą užimtumą“ (angl. *poor employment*) arba buvo bedarbiai, po skyrybų, sumažėjus namų ūkio narių, tačiau (iš esmės) nepakitus uždirbančiųjų skaičiui, deklaruoja arba finansinės padėties pagerėjimą arba stabilumą.

Vienišų motinų vartojimo ištekliai:
nuo „visko pakanka“ iki „gyvenu skurdžiai“

Vienišų motinų grupės įvairovė atsiskleidžia ir tuomet, kai moterys apibendrintai vertina šeimos finansinius išteklius. Šiuo požiūriu empirinės medžiagos analizė leidžia išskirti tris moterų grupes. Pirmajai atstovauja vienišos motinos, kurios pozityviai vertina savo finansinę padėtį. Dažniausiai jos turi stabilias pajamas iš gerai apmokamo darbo, su aukštuoju išsilavinimu ir neretai aukštesnės socialinės kilmės bei gana „tankiu“ finansinės paramos tinklu, kurį užtikrina

tėvai, broliai ir seserys, pirminės šeimos narių akumuluotas turtas. Šią grupę, pasinaudojant *in vivo* kodu, galime vadinti „visko pakanka“. Tai moterys, kurių situacija objektyviai ir subjektyviai yra pozityvi. Antroji grupė – moterų, kurios savo situaciją vertina teigiamai, tačiau ji paženklinta nestabilumo įtampos. Finansinė padėtis tyrimo metu vertinama palankiai, tačiau šis pagerėjimas gana trapus, nes jų pajamos nėra aukštos, užimtumas rizikingas. Šią grupę galima vadinti „dabar gerai, bet...“. Trečią grupę sudaro moterys, kurios savo finansinę padėtį vertina kritiškai, ji įvardintina „gyvenu skurdžiai“.

Išsiskyrusių moterų namų ūkių finansiniai ištekliai didžia dalimi priklauso nuo jų užimtumo pobūdžio. Gerai apmokamus darbus arba savo verslus turinčios vienišos motinos namų ūkių finansinę padėtį apibūdina teigiamai. Lidija, auginanti du vaikus ir padariusi sėkmingą profesinę karjerą, savo pajamas taip įvardija: „aš norėčiau daugiau (uždirbti), bet, ta prasme, aš manau, kad šiuo metu Lietuvoje aš pasiekusi lubas (užmokesčio)“ (Lidija, 11, 332). Gabrielė, gyvenanti nedideliame mieste, savo situaciją apibūdino panašiai: „manau, kad gera (finansinė padėtis). Atlyginimas, kaip socialinio pedagogo, tikrai geras, turėjau auklėjamą klasę, tai, kad gaudavau, tikrai užtenka ir mokesčiams, ir maitinimui, ir pramogoms“ (Gabrielė, 9, 246).

Gerai finansiniai ištekliai, kuriais disponuoja išsiskyrusios moterys namų ūkiuose, gali būti gaunami ir iš akumuluoto kelių kartų turto. Mokytoja Agnė, be savo darbo, užsiėmusi ir privačiame tėvų šeimos versle, kuriame, be jos, tėvų, dirba ir broliai, turintys gerai apmokamus darbus, teigia: „aš finansiškai (gerai laikaisi), kad tik taip būtų kaip šiandien, tai bus viskas tvarkoje“ (Agnė, 13, 246). Finansinė jos situacija didžia dalimi apspręsta ne tik jos pačios, bet ir išplėstinės šeimos socialinės klasinės padėties. Tvirtos tėvų, brolių ir seserų finansinės pozicijos leidžia kapitalizuoti akumuluotą turtą, dalintis verslo rizikas ir naudas, o tai garantuoja jos, kaip vienišos mamos, finansinę gerovę.

Antrajai vienišų moterų namų ūkių grupei atstovauja Ilona, nelegaliai dirbanti vadybininke, auginanti vieną vaiką ir gyvenanti kartu su tėvais jų bute.

Kai uždirbu, vat, dabar, kaip šiuo metu apie 2000 (litų), tai tada savęs ir vaiko neribojau. Nuperku ir tada ir kažkokį tai žaisliuką geresnį ar tai dar kažką. Aišku, norėtusi galbūt gerinti buitį, bet iš tokių, iš tokių pinigų nėra galimybių. Gali tiktai, vat, truputėlį lengviau atsipūsti ir pagyventi tiesiog sau (Ilona, 2, 573).

Alina, nebaigusi vidurinio išsilavinimo ir dirbanti prekybos centre darbininke, tvirtina, kad dabartinės jos gaunamos pajamos – apie pusantro tūkstančio litų – yra labai geros ir jomis džiaugiasi. „Aš kažkaip net labai ne-

taupau. Bet va pinigų yra. Vat... Nu, šiaip gerai, pavalgyt užtenka. Vaikas, ką nori, va, nu, viską perku, ką nori, iš tikrųjų. Lepinu“ (Alina, 19, 257).

Nedideliame mieste valstybės tarnyboje dirbanti Nijolė augina du paauglius vaikus ir lygindama save su aplinkiniais teigia: „vidutiniškai vertinčiau save. Labai gerai nėra. Vidutiniškai, nes nesu, kaip sako, labai blogai, labai blogai nėra, bet ir gerai nesijaučiu (finansišškai)“ (Nijolė, 42 m., 7, 590–591).

Finansinių išteklių subjektyviam vertinimui yra reikšminga referentinė grupė, kuri tampa atskaitos sistema vertinant savo padėtį. Penkis vaikus auginanti ir legalaus darbo neturinti, tačiau pajamas gaunanti iš programavimo paslaugų, Loreta padėtį taip pat linkusi vertinti santūriai pozityviai:

Nu, kadangi aš pati dalyvavau pagalboj renkant Kartų namuose gyvenančioms moterims, tai aš žinau, kaip žmonės gyvena. Mes... tai aš galvoju, kad mes gyvenam pakankamai gerai. Nes aš žinau, kaip žmonės gyvena blogai, ko jie neturi. Tai jie visiškai nieko neturi. Aš galų gale turiu nuosavą butą be jokių paskolų, be nieko. Mašiną turiu (Loreta, 18, 430–431).

Trečioji grupė – moterys, kurių pajamos žemos ir finansinių išteklių vertinimas yra kritiškas. Šios moterys savo finansinę situaciją įvardija kaip „sunkią“, „problemišką“, „beviltišką“, „minimalus pragyvenimo lygis“. Daugelis, paprašytos palyginti ją su kitų savo socialinio tinklo pažįstamų padėtimi, teigė, kad jų padėtis prasčiausia, sunkiausia. Jų bendros namų ūkio pajamos svyruoja apie tūkstantį litų, nors, keletu atveju, buvo ir didesnės.

Julija, kuri gyvena nedideliame mieste, dirba dviejuose darbuose, įsikūrusi su vaiku nuomojamame būste, labai kritiškai vertina savo finansinius išteklius: „Tūkstantis litų (kuriuos uždirbu), tai jusiai, man, pavyzdžiui, tas tūkstantis litų, yra juokinga suma, man asmeniškai, tai čia yra nulis sveikų ant dviejų žmonių“ (Julija, 14, 213). Už šiuos pinigus, teigia moteris, „nieko negali sau leist, absoliučiai nieko. Visi pinigai, dar reikia, reikia dar pinigų prisimąstyti iš šono, nes iš algos tai nieko negali leist, išskyrus tiktai patarnavimai, patarnavimai ir maistas“ (Julija, 14, 209).

Dviese su mažamečiu sūnumi bendrabučio tipo vieno kambario bute gyvenanti Dalia (38 m.), kuri dirba darbininke privačioje įmonėje ir moka paskolą už nusipirktą būstą, sako, jog, save lygindama su kitais, priskirtų „daugiau prie apačios“ (Dalia, 12, 641). Iš turimų finansinių lėšų ji nepragyventų, jei ne kaime gyvenančių tėvų parama maisto produktais.

Jeigu ne tėvai, tai aš nežinau, kaip aš gyvenčiau... Nes iš tokios algos (atsidūsta), kiek aš dabar gaunu, ir su vaiku gyvenant, ir už butą paskola (mokėti)... tai sunkoka būtų išgyventi, jeigu ne tėvai (Dalia, 12, 59, 75).

Tačiau ī grupē, kurioje finansiniai īstekliai vertinami kritiškai, kai kuriais atvejais patenka ir tos moterys, kurių objektyvios pajamos gana aukštos. Indrē, auginanti vienā vaikā ir dirbanti privačiame sektoriuje vadybininke, per mēnesī kartu su gaunamais alimentais disponuoja daugiau nei dviem su puse tūkstančio, savo pajamas vertina kritiškai. Ji teigia, kad dabar gyvenanti „nuo algos iki algos“, o dabartinis gyvenimo būdas kokybēs požiūriu yra kritinis.

Vienišų īssiskyrusīų moterų su nepilnamečiais vaikais grupē finansinių īstekliū ir materialinēs padēties subjektīvaus vertinimo požiūriu yra, kaip rodo tyrimo informacija, heterogeniška. Socialinē klasē, kuri didžiāja dalimi apsprēsta moterų īsilavinimo lygmens, socialinēs kilmēs ir pirminēs šēimos socialinio tīnklo akumuliuoto statuso, modeliuoja moterų finansinius īsteklius, materialinē gerovē. Subjektīvi materialiniū īstekliū skurdo samprata dažnai dubliuoja ar atitinka objektyviāją, tačiau šios dvi dimensijas gali ir persislinkti.

īstekliū ir poreikiū balansavimo praktikos, arba namū ūkio vartojimo ekonomika

Riboti finansiniai īstekliai ir materialiniai, socialiniai, kultūriniai poreikiai verčia vienišas īssiskyrusias moteris kurti ir skrupulingai īgyvendinti įvairias īstekliū ir poreikiū balansavimo praktikas. Daugelis šiū moterų priverstos svarstyti, kada, kaip ir kam leisti īsteklius, nustatyti, kurie poreikiai yra prioritētiniai, o kurių īgyvendinimas gali būti atidētas ateičiai, kurti mēnesinius namū ūkio biudžeto projektus, stebēti ir susitaikyti su negebėjimu juos disciplinuotai īgyvendinti, griebtis priemoniū, padedančių už mažesnē sumā nupirkti daugiau, tuo pačiu – aukoti ribotus vienišos mamos laiko īsteklius, patirti nusivylimā ir bejēgiškumā stebint minusinį mēnesio balansā, pyktį dēl neplanuotū īšlaidū, jausti nesaugumā dēl neatidētū santaupū, disciplinuoti savo jausmus stebint, kaip ir vėl tolsta „normalaus gyvenimo“ svajoniū īsikūnijimas. Tad daugelio vienišū motinū kasdienybē kaip ir kitū nepriteklaus grupiū įspausta ī tvirtus īstekliū deficito gniaužtus, o gyvenimai persotinti minčių ir veiksmyū apie īšgyvenimā.

Šios mąstymo ir veikimo praktikos gali būti suprstos kaip namū ūkio ekonominē mikropolitika. Joje, kaip ir kurioje kitoje politikos darbotvarkēje, atsispindi konkretūs veiksmi ir strateginiai planai. Konkretūs veiksmi skirti ribotiems īstekliams optimizuoti, o strateginiai planai – tai vienišū

moterų vartojimo galimybių matrica, kurios užbrėžtoje vartojimo teritorijoje klostosi moterų kasdienybė, o už jos lieka nepasiekiami ir neįmanomi įgyvendinti vartojimo poreikiai. Taigi namų ūkio politika jungia dvejopas praktikas: konkrečius vartojimą įgalinančius veiksmus ir kognityvias praktikas. Pastarųjų rezultatas – vartojimo poreikių matricos, kurios tampa kelio gairių žemėlapiais, namų ūkio ekonominės politikos nuorodomis, jomis vadovaujantis kasdienybėje paskirstomi išteklių. Vartojimo matricos užbrėžia ir vartojimo galimybių horizontą, kuris reprezentuoja nepasiekiamus vartojimo poreikius, normatyvines „gero gyvenimo“ vizijas, atskiriančias moteris nuo įsivaizduojamo „normalaus gyvenimo“.

Šiame skyriuje pirmiausia aptarsime subjektyvų nepasiekiamų vartojimo galimybių horizontą, t. y. tai, kas moterų istorijose atsiskleidžia kaip negalimi realizuoti vartojimo norai, troškimai ir išreiškia individualų socialinės atskirties ekonominį aspektą. Vėliau aptarsime vartojimo galimybių matricas, kurios yra moterų kasdienio gyvenimo vartojimo gairės: kokiems poreikiams kasdienybėje skiriamas prioritetas, kaip vyksta poreikių derinimo procesas. Pabaigoje aptarsime konkrečius veiksmų praktikas, kurias naudojant įgyvendinami poreikių hierarchijų sugeneruoti išlaidų paskirstymo scenarijai.

Atskirties ženklai: nepasiekiamas vartojimo poreikių horizontas

Kelionės. Vienas dažniausių moterų istorijose atsiskleidžiančių vartojimo dalykų, kuris turi būti išstumtas į kasdienio gyvenimo paraštes – kelionės. Šiuolaikinėje vartotojiškoje visuomenėje kelionės tai niekada neišsipildantis pabėgimo iš kasdienybės pažadas, viltis sulaužyti monotoniškas įprasto gyvenimo rutinas, išsivaduoti iš jų ir patirti anapus individualios biografinės kasdienybės esančio įsivaizduojamo gyvenimo, kuriame vyrauja estetika, potyrių ir pojūčių nenuobodybė, netikėtumas, malonumai, skoni.

Dauguma vienišų motinų minėjo, jog tai, apie ką svajoja ir ko negali sau leisti, kas atrodo „normalu“, yra kelionės. Tačiau kelionės, kaip apibendrintas nepatenkintų poreikių įvardijimas, reiškia gana įvairius lūkesčius. Vienoms tokios kasdienybėje nerealizuojamos kelionės yra už poros šimtų kilometrų nuo gyvenamojo miesto esantis Lietuvos pajūris, kitoms – egzotiniai kraštai. Darbininke dirbanti 38 metų Dalia ir viena auginanti ikimokyklinio amžiaus vaiką pasakoja:

Tai va, o taip tai, sakau, gėda kam ir pasakyt, kad nebuvus prie jūros. Nes mano jūra, sakau, kam atostogos prie jūros, kas į užsienį išvažiuoja, o aš į kaimą. Kol dar tėvai yra, tai padėt reikia. Jie padeda mum, mes padedam jiems (Dalia, 12, 229).

Atostogos Lietuvos pajūryje ne viename interviu rodo moterų įsivaizdavimą, kad tai – privalomas „gero gyvenimo“ simbolis, liudijantis, kad „gyvenimas tvarkoje“, juda sėkmingai ir atitinka „normalios šeimos“ standartą. 46 metų Rasos, gyvenančios nedideliame miestelyje, pasakojime atostogos prie jūros reprezentuoja koordinacių ašį šeimos gyvenimo materialinei kokybei pamatuoti. Retrospektyviai žvelgdama į savo šeimos gyvenimą ji lyg ir pasako, kad pasistūmėta tolyn šioje koordinacių ašyje nebuvo: „Tikrai niekada neturėjom (galimybės) su šeima, vat, kad šiaip sau, išvažiuoti į pajūrį savaitėi, pabūti su šeima. Tikrai niekada nebuvo. Tiktai kartus nuo karto, su kažkokiais ar kolektyvais, ar kokiais būreliais išvažiuodavau vaikus pasiėmusi“ (Rasa, 15, 159). „Šiaip sau“ Rasos naratyve žymi laiką prie jūros, kuris nėra susietas su įsipareigojimais, ne šeimos žmonėmis, kitų organizuotu laisvalaikiu, buvimu įspraustai į kolektyvinius projektus.

Nelegaliai vadybininke dirbanti Ilona, paklausta apie idealiausią dieną, taip pat mini pajūrį: „Norėčiau su vaiku išvažiuoti prie jūros ir visą dieną prabūti poilsiaujant“ (Ilona, 2, 628). Ji sako, jog šiuo metu negali sau to leisti, „nors, jeigu biškį pataupyčiau, tai galėčiau. Vieną dieną“ (Ilona, 2, 628).

Loreta (43 m.), viena auginanti penkis vaikus ir prieš skyrybas su vyru gana daug ir noriai keliavusi, kaip vieną iš šiuo metu nepasiekiamų vartojimo poreikių ekstremumų taip pat mini keliones.

Va dabar va mūsų draugų šeima, tarkim, va, mažiuko krikšto tėvai, išvažiavo į kelionę į Paryžių. Ten į Disneilendą vaikus vežasi, o vaikai yra jų amžiaus. Tai jie (mano vaikai) tą mato, kad mes to neturim, mes to negalim turėti. Ir ir ne tik kad dėl pinigų negalim to turėti, nu, bet ir dėl to, kad man vienai yra sudėtinga kažkur tai važiuoti, kažką daryti. Tai dar kažkas prie jūros važiuoja. Mes prie tos jūros buvom vieną kartą, kai aš galvoju... prieš tris metus, kai va šitas buvo gimęs. Viskas. Jie tos jūros daugiau ir nematė. Kažkokių tai atostogų, kelionių nelabai turim. Sūnui labai jaučiasi. Aštuntą klasę baigė. Klasė į vieną kelionę, į kitą kelionę išvyksta. Tiesiog negaliu leisti. Kartą per metus, jeigu kažkur leidžiu, ir viskas (Loreta, 18, 417).

Kitoms moterims nepasiekiamas vartojimo poreikių horizontas yra kelionės į tolimesnius kraštus. Gausiai iliustruoti „fotošopintomis“ nuotrauko-

mis medijų pranešimai apie visuomenės „viršuje“ esančiųjų keliones įkūnija kitą, geresnį gyvenimą, šie pranešimai lydi ir masina vienišas moteris, kursto emocijas. Brigita, auginanti du mokyklinio amžiaus vaikus, sako:

...aš labai norėčiau (keliauti). Kartais atsidarau tuos „Žmonės“ žurnalą, ir ten parašyta, kaip ten kažkas ten keliauja kažkur. Žinokit, man tai mhhh... toks pavydas ima, nes aš irgi iš tikrųjų norėčiau, bet nelabai galiu sau leisti to (Brigita, 4, 375).

Savo ir „kitų“, svetimų, tačiau išsiekponavusiųjų medijų pranešimuose ir dėl to lyg tapusių pažįstamais, galimybių sulysinimas prikišamai parodo šių dviejų grupių žmonių gyvenimų prasilenkimą, vyksmą nesusisiekiančiose erdvėse, tad natūralu, jog Brigitai toks lyginantis žvilgsnis kursto pavydą, nusivylimą.

Nedideliame miestelyje gyvenančios Julijos, auginančios paauglę dukrą ir dirbančios administratore, pasakojime taip pat suskamba kelionių, kaip nepasiekiamo poreikio, tema:

Dieve, visi nori keliauti, visi nori prie jūros, į pajūrius vasarą, nu, kaip ir visi normalūs žmonės, – sako Julija, – nu, gal ir norėčiau į tą Egiptą ir į tą Turkiją“ (Julija, 14, 249).

Kelionės čia taip pat reprezentuoja gyvenimo kokybės „normalumą“, būtiną konvenciskai „gero“ gyvenimo atributą, kuris nepatenka į vienišos motinos kasdienybės vartojimo orbitą.

Nusivylimas dėl negalėjimo išpildyti šį „gero gyvenimo“ scenarijaus fragmentą suskamba ir 38 metų Dovilės, kuri viena augina dukrą, interviu. Ji teigia, kad kelionės yra tas dalykas, kurio ji norėtų, bet negali sau leisti.

Žiauriai norėčiau (pakeliauti). Dukra net kiekvienais metais – ir gimtadienio proga, ir Kalėdų proga – piešia atvirukus ir būtinai viduje parašo jau antri metai: „Aš linkiu, mama, tau svajonių išsipildymo ir kad būtinai vyksime į kokią nors kelionę.“ (šypsosi) Vat, tiesiog sakau, jos kalėdinis ir gimtadienio kiekvienais metais – jau antri metai, va, tiesiog toksai, tai vat. Aišku, pakeliaujam čia, į Lietuvą, sakysim, bet, nu, norisi kažkur... kažkur ir toliau iškeliat, pabūt, nu, kad ir... (Dovilė, 20, 254).

Negalėjimas keliauti į užsienio šalis šeimoje savotiškai ritualizuojamas, jis, kaip matome iš interviu ištraukos, sistemiškai primenamas dukters proginiuose palinkėjimuose mamai. Proginio sveikinimo žanras ne tik yra gyvenimo vieno ar kito „trūkumo“ deklaravimas, bet ir viltis, kad anapus žmogiškosios kasdienybės esančios jėgos gali į ją įsiveržti ir išspręsti problemas, panaikinti trūkumus, nepriteklius. Dovilė, kitaip nei dalis anksčiau aptartų

moterų, keliones sieja pirmiausia su užsienio šalimis, „kažkur toliau“, tačiau aiškiai nesuformuoja nei krypties, nei tokių kelionių naudos.

Taigi interviu analizė rodo, kad nepasiekiamų vartojimo poreikių horizonte didžiausią erdvę užimta kelionės, kurios yra vienas iš dažniausių „norimų, bet negalimų sau leisti“ vienišų motinų vartojimo dalykų. Kelionės įkūnija „normalaus“, „gero gyvenimo“ vieną iš svarbių dedamųjų, nepatenkančių į daugumos vienišų motinų kasdienybę. Šiuo vartojimo aspektu vienišos moterys patiria atskirtį, distanciją tarp „generalizuotų kitų“, kurių gyvenimo ataskaitos šmėžuoja medijų fotoreportažuose ar videosiužetuose ir tampa „pažįstamos“, bei savęs, kalkuliuojančios deficitinius mėnesio namų ūkio biudžetus. Žinoma, šios distancijos ilgis, pradžios ir pabaigos taškai, t. y. subjektyvus savo padėties ir troškimų vertinimas išsiskyrusių moterų grupėje nėra homogeniški. Vienoms nepasiekiamą distancijos pabaiga yra kelionė į esantį už keleto šimtų kilometrų Lietuvos pajūrio kurortą, kitoms – sunkiai apibrėžiami „kažkur kitur“, „toli“ esantys svetimi kraštai. Pagrindinis barjeras, neleidžiantis įveikti šios distancijos, yra finansiniai nepritekliai, kurie būdingi vienišų išsiskyrusių moterų namų ūkiams.

Būstas. Dar vienas dažname interviu suskambantis motyvas, kuris gali būti priskirtas nepasiekiamiems vienišų motinų poreikiams, yra naujas būstas. Skyrybos, kaip pastebi daugelis užsienio tyrėjų, dažnai šeimai reiškia turėto būsto dalijimą ir gyvenimo sąlygų prastėjimą (Dewilde 2009). Perkami mažesni būstai, keliama į ne tokius saugius ir patrauklius miesto rajonus, grįžtama gyventi pas tėvus ir tik retai liekama tame pačiame būste, kuriame gyventa iki skyrybų – tokia situacijų amplitudė atsiskleidė ir mūsų atliktame tyrime. Tik viename interviu vieniša mama su vaikais liko gyventi bendrame šeimos statytame name, kitais kartais po skyrybų motinos su vaikais keliasi iš turėto šeimos būsto į kitą. Pastarasis dažnu atveju netenkina dėl saugumo, vietos stygiaus, buitinių sąlygų, tačiau išsikelti ir įsigyti naują vienišų mamų pasakojimuose išryškėja kaip dar vienas nerealizuojamas poreikis.

Paskolą už vieno kambario butą bendrabutyje mokanti Dalia sako, kad norėtų kuo skubiau ją išsimokėti ir „greičiau kažkaip išbėgti (iš bendrabučio), nes tas bendrabučio gyvenimas, tai neduok Dieve... Būna, kad atsikeli ryte, eini į darbą, tai kancarų primėtyta, butelių pridaužyta, koksai girtuoklis guli, miega. Nu, baisu kitą kartą išeit“ (Dalia, 12, 659).

Kirpėja Brigita, viena auginanti du vaikus ir išsiskyrusi su girtaujančiu vyru, o interviu metu prisiglaudusi pensione, svajoja apie naują būstą:

Man reikia kažkur mažo, tokio nedidelio namuko, kad būtų kažkokia tvora. Kad mano vaikai ten būtų, kad aš. Kad būtent aš. Ką noriu, aš

tą darau. Aš vakare galiu išeit į lauką. Vat būtent šito man dabar reikia (Brigita, 4, 360).

Nuosavas namas moteriai asocijuojasi ne tik su fizine šeimos erdve, bet ir su autonomija, laisve priimti sprendimus ir veikti savarankiškai, galimybe koreguoti įvykius, santykius, simboliškai pabėgti, atsitverti „kažkokia tvora“ nuo komplikuoto gyvenimo iššūkių. Brigita interviu pabrėžia, kad nuosavame name, šalia kurio būtų ir žemės, ji darytų, „ką nori“, švęstų šventes, kviestųsi draugus. Tačiau šios svajonės įgyja tragikomiškų tonų žvelgiant į dabartinių moters šeimos kasdienybės audinį, kurio fizinė erdvė – pensionas. Gyvenimas instituciniuose namuose paženklintas neišvengiamo laikinumo, reglamentuoto būtinybės išsiskirti suėjus terminui, kurį apibrėžia formalios institucinės taisyklės. Būsimą nuomojamo būsto paieška Brigitai kelia nerimą kaip ir gyvenimas jame dėl aukštų mokesčių.

Daliai moterų naujo erdvesnio būsto poreikius sąlygoja augantys vaikai, kuriems reikia vis daugiau fizinės erdvės ir autonomijos. Dovilė, vieno kambario bute gyvenanti kartu su paaugle dukra, sako, jog „praktiškai norėtųsi šiek tiek didesnio (buto), nes jau, sakysim, na, vis tiek su metais, sakysim, dukrai norisi to tokio savo, kaip ir dalinai erdvės“ (Dovilė, 20, 335–336). Mažesnius ir keturis vaikus auginanti Loreta taip pat svajoja apie erdvesnį būstą, nes dabartiniame neįsivaizduoja, kur vaikai turės mokytis: „Kur mes stalus dėsime, kur visa kita. Vietos tikrai labai mažai“ (Loreta, 18, 480–481).

Tačiau šie kokybiškesnio būsto poreikiai aštriai konfrontuoja su galimybių realybe, kurioje gyvena moterys. Pensione po skyrybų prisiglaudusi Nelė teigia nežinanti, kur gyvens po to, kai teks išsikraustyti, o ši nežinia ją trikdo ne dėl asmeninės iniciatyvos stokos ar nepamatuotų lūkesčių, tačiau savo finansinių išteklių įvertinimas. Valytoja dirbanti ir du paauglius vaikus auginanti moteris samprotauja:

reikės ieškoti, kur gyventi. Persikraustyti (reikės), nes buto aš negalėsiu nuomoti. Vieno kambario butas: nuoma – apie 400 (litų), toliau – paslaugos, šildymas – 400 (litų). Vanduo – karštas, šaltas ir šviesa būtų dar pora šimtų. Tai (čia) ekonomiškai (dar), jeigu taip (skaičiuojant). Tai būtų 1000 litų. O kaip 1000 litų uždirbi? (Nelė, 3, 482).

Kaip ir Nelei, būtent dėl finansinių išteklių ribotumo daugumai vienišų moterų būsto pakeitimas į geresnį, erdvesnį yra nerealizuojamas, nepasiekiamas vartojimo poreikis. Būsto, kaip ir kelionių, požiūriu privalu pastebėti, jog vienišos išsiskyrusios moterys su vaikais, nepaisant bendrų partnerystės iširimo patirčių, – įvairi socialinė grupė. Jų pozicija socialinėje struktūroje

apibrėžia ne tik dabartinę padėtį, būsto lūkesčių realizacijos šansus, bet ir svajones, kurios varijuoja nuo kuklaus būsto iki gyvenimo nuosavame name.

Kiti vartojimo atskirties ženklai. Vienių motinų kasdieniame gyvenime už pasiekiamo vartojimo horizonto atsiduria ne tik kelionės ar būsto gerinimo poreikiai, bet ir kiti, susiję su laisvalaikio praleidimu, grožio industrijos paslaugų vartojimu, o kai kurių moterų – ir su prabangos prekėmis.

Tarnautoja valstybinėje įmonėje dirbanti ir du paauglius vaikus auginanti Nijolė, paklausta, ko negali sau leisti, įvardijo galimybę lankyti sporto klubą:

Pagerės gyvenimo sąlygos, turėsiu daugiau laisvesnio laiko, galėsiu užsiimti savo mėgstama veikla, pavyzdžiui, sportavimu... Nu, aišku, galima kiekvieną rytą sportuoti (namuose), bet aš norėčiau sportuoti baseine, va dėl stuburo norėčiau lankyti. Tai va, arba nueiti į sporto klubą su treniruokliais pasimankštinti. Nu va, kažkokį va tokį norėčiau, o ne tai, kad namie padaryt mankštą, ir tu čia sportuoji, skaitosi. Va ta prasme norėčiau laisvalaikio daugiau turėti (Nijolė, 7, 625–627).

Sportinė veikla sporto klube, kaip atsiskleidžia iš Nijolės interviu ištraukos, turi daugiau socialinių prasmų negu vien fizinė kūno veikla, naudinga sveikatai. Išėjimas sportuoti į viešą erdvę susijęs su autonomija, laisvalaikiu, galimybe disponuoti laiku, netrukdomai buities rūpesčių, vaikų reikalavimų. Kita vertus sportavimas sporto klube šią veiklą ir jos subjektą perkelia į galingos, patrauklius ir sveikus kūnus žadančios industrijos lauką, kuriame sportavimas profesionalizuojamas pasitelkus mašinas (treniruoklius) ir ekspertines žinias, skleidžiamas pasitikinčių kūno darybos ekspertų – trenerių. Tad treniruotės sporto klube reiškia daugiau nei fizinė kūno veikla, tai ir galimybė vartoti paslaugas, formuojančias ir transformuojančias fizinį individualios tapatybės rūbą, deklaracija aplinkai, kad nesi atkirstas nuo šių paslaugų vartojimo ir priklausai socialinei grupei, kurios gyvenimo būdas inkorporuoja lankymąsi sporto klube kaip neatsiejamą kasdienos dalį. Sportavimas sporto klube tuo pačiu signalizuoja apie privilegiją disponuoti asmeniniu laiku, kurio nesusiurbia darbas, buitis, šeimos rūpesčiai, galimybę rasti laiko savo kūnui ir sau. Gal būtent todėl Nijolė savo pasakojime atskiria sportinę veiklą klube ir namuose, pastarąją apibūdindama menkinamai. Sporto klubo paslaugų vartojimo atskirtis, į kurią Nijolė buvo patekusi, kai vyko tyrimas, moteriai atrodo laikina, ji tikisi, kad ateityje ji šį suspenduotą poreikį galės realizuoti.

Grožio industrijos paslaugos, panašiai kaip ir sporto, nukreiptos į kūno, jo išvaizdos modeliavimą, tuo pačiu ir į asmeninės bei socialinės tapatybės konstravimą, jos vienių mamų pasakojimuose dažnai įvardijamos kaip

suspenduoti vartojimo poreikiai. Keturis vaikus auginanti Loreta sako, kad yra priversta atsisakyti grožio procedūrų, masažų, baseino. Moteris prisimena, jog iki skyrybų su vyru visa tai galėjo sau leisti, o dabar turi atsisakyti, „nes ir trūksta pinigų, ir trūksta... neturiu su kuo vaikus palikti“ (Loreta, 625). Alina (26 m.), dirbanti prekybos centre salės darbuotoja ir laikinai gyvenanti pensione bei gaunanti pašalpą, prie neįgyvendinamų poreikių taip pat mini grožio dalykus.

Norėčiau prisiauginti ten kokius plaukus, nes vat vis trumpai (nusikirpusi). Vis noriu kažką pakeist ir vis mane trumpai nukerpa, nukerpa. Čia šitas jau kartojasi nežinau jau kiek laiko. Nu, niekaip negaliu atsiaugint. Nu, vat netgi čia, sakė, pas mus yra viena kirpėja, kad už 350 (litų priaugintų). Nu, bet, pavyzdžiui, žinot, aš neateisiu (į paramos skyrių ir neskysiu) noriu prisiaugint plaukus, duokit man 350. Nebent po to jau, kai viską turėsiu (tada prisiauginsiu) (Alina, 19, 301).

Nelegaliai vadybininke dirbanti Ilona, gyvenanti su tėvais ir viena auginanti ikimokyklinio amžiaus vaiką, norėtų sau leisti saviugdą pamokas, pirkti piešimo, gitaros paslaugas. Ji sako, jog „norisi tokius dalykus išmokti, kad šiaip atsipalaidavimo tokie būdai (būtų)... Bet kažkaip vis juos atidedi, atidedi, nes, nu, atsiranda, ką veikti“ (Ilona, 2, 523–525). Kaip ir kitos moterys Ilona mano tik laikinai atidedanti šių poreikių patenkinimą, ateityje tikisi, kad saviugda taps jos kasdienio gyvenimo dalimi.

Vieniųjų motinų grupė nėra homogeniška, kaip jau ne kartą teigta šiame tekste, o tai atsiskleidžia ir žvelgiant į joms nepasiekiamus vartojimo poreikius. Socialinė klasinė moterų padėtis sąlygoja, kad tai, kas vienoms vienišoms motinoms atrodo nepasiekiamą, kitoms – kasdieniška, o kas pastarosioms nepasiekiamą, pirmosioms net neįsiskverbia į drąsiausias gero gyvenimo fantazijas. Aukštąjį išsilavinimą turinti Lidija, auginanti du paauglius vaikus, savo nerealizuotus poreikius sieja su prabangos prekėmis, t. y. kailiniais:

Pavyzdžiui, labai noriu naujų kailinių. Man jų labai reikia. Ir kailiniai va dabar, per išpardavimus žiūrint, ta kaina, kuri yra, aš sau negaliu leist. Ta prasme triušis, mutonas – nenoriu. Man reikia brangesnių, o brangesnių – gaila (pinigų). Nu, yra skirtumas, kur yra 2000 (litų), o kur yra 7000 (litų) (Lidija, 11, 316).

Lidija, kaip matyti iš interviu ištraukos, jau turi vienerius kailinius, tačiau šiuo metu ji norėtų naujų. Moteris pasirodo kaip neabejotinai įgudusi vartotoja, žino, kokia prabangos prekė tai turėtų būti, kokio kailio kailiniai jai reikalingi. Dabartinėje situacijoje ji gal net ir galėtų juos nusipirkti, nes atsisakymas kai-

linių motyvuotas ne finansinių išteklių stoka, bet apgailėstaujant, kad įsigijus kailinius tektų atsisakyti kažko kito. Lidijos nerealizuoti poreikiai kitų vienišų motinų kontekste vėlgi parodo, kokia skirtinga yra ši socialinė grupė, nepaisant vienos bendros gyvenimo kelio patirties – skyrybų.

Vartojimo matricos

Kaip jau aptarėme anksčiau, namų ūkio ekonomika susideda iš kognityvių ir kasdienių praktikų. Pirmosios sukuria idėjines vartojimo galimybių matricas, jungiančias kasdienio vartojimo planus, kuriuose išskiriami prioritetai, apsisprendžiama, kam ir kaip leisti ribotus finansinius išteklius. Kasdienis vartojimas kontroliuojamas ir įspraustas į kognityvių vartojimo matricų rėmus. Šioje dalyje nagrinėsime vienišų motinų vartojimo matricų vidinę tvarką, vartojimo organizavimo principus, o vėliau aptarsime konkrečias vartojimą įgalinančias praktikas.

Vaikų poreikių prioritizavimas. Vienišų motinų šeimoje vartojimo matrica organizuojama pirmiausia atsižvelgiant į vaikų poreikius, kurie, nors ir yra įvairūs, tačiau beveik visuomet – prioritetiniai motinų poreikių atžvilgiu. Dovilė, viena auginanti dukrą, paklausta, kaip sprendžia, kam ir kaip leisti pinigus, taip apibendrina situaciją: „Nesame abi su dukra reiklios... Aš pati sau, iš tikrųjų sakau, gal šiek tiek mažiau leidžiu (sau), nes automatiškai paskaičiuoju finansiškai, kad dukra auganti – jai reikia, sakysim, o aš galiu išsiverst su tuo, ką turiu, va“ (Dovilė, 20, 359–360). Vaikų prioritetas akivaizdus ir aukštąjį išsilavinimą turinčios Dainos, kuri viena augina keturis vaikus ir dirba dviejuose darbuose, pasakojime:

Va suplyšo žieminiai batai ir neturiu, už ką nusipirkti (naujus). O žiema dar tęsiasi (juokiasi). Tai tiesiog, nu, kaip žiūri (kai) tas pajamas pirmiausia skirstai, kad apsimokėtum mokesčius, kad būtų duonos vaikams, kad į mokyklą galėtum vaiką išleisti, o tada jau žiūri ir sau kažką (Daina, 6, 557–562).

Vaikų poreikiams teikiama pirmenybė ne tik tenkinant materialinio aprūpinimo, bet ir neformalaus ugdymo reikmes. Ilona, kuri pati užaugo darbininkų šeimoje, įgijo tik vidurinę išsilavinimą ir augina sūnų, būtent vaiko ugdymą mato kaip vieną prioritetinių poreikių, reikšmingai formuojančių jų šeimos gyvenimo išteklių vartojimo scenarijų:

Norisi, kad jisai kažką pasiektų, jau nuo mažumės skatinti. Nu, nežinau... (atsidūsta) Kažką pasiektų. Nesinori taip, kad taip kaip aš – neturėjau galimybių, kad man nepadėjo, nefinansavo nieko (nusijuokia). Aš kažkaip, aš jam noriu suteikti viską. Aš jam dabar sakau, kad ir neturiu labai daug tų pinigėlių atliekamų, bet (tyla) skiriu tuos pinigus ne sau, o jam. Ar tai dabar, jau dabar sugalvojom – jam dabar yra 6 metai, pratinu, kad jis eitų į kažkokį tai būrelį. Dabar galvoju apie mokyklą, tai aš galvoju apie geresnę mokyklą. Ir nežinau, kažkaip stengies jam suteikti tą pagrindą nuo pat mažumės, kad, kad nebūtų taip, kaip man (Ilona, 3, 328).

Akivaizdu, kad Ilona, skirstydama savo šeimos biudžetą, sąmoningai teikia prioritetą mažamečio sūnaus lavinimui, kurį suvokia kaip būtiną gyvenimo sėkmės prielaidą. Ilonos motyvacija skirti lėšas vaiko lavinimui sustiprinta asmeninio gyvenimo kelio retrospektyvaus vertinimo, kuriame atvirai išsakomas apmaudas dėl ribotų galimybių įgyti aukštesnį išsilavinimą. Moteris deklaruoja sąmoningai kurianti motinystės–tėvystės vaidmenį, kuris turiniu prasilenkia su būdingu jos tėvams.

Nors vaikų poreikiams vienišų motinų šeimose teikiama pirmenybė, suprantama, ne visi jie yra ir gali būti patenkinami. Neretai vaikų lavinimas vienišoms motinoms būna per brangus. Kirpėja dirbanti ir du jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikus auginanti Brigita sako, kad norėtų leisti vaikus į sporto būrelius, tačiau įvardijusi tiksliai mėnesio įmokas apibendrina, jog „iš tikrųjų tai yra labai brangu“ (Birgita, 4, 336). Keturis vaikus auginanti Daina pasakoja, kad vaikai suvokia šeimos galimybes, nekelia didelių reikalavimų, bet ji stengiasi disciplinuoti jų poreikius: „kada nueina į parduotuvę ir reikalauja ten kažkokių tai saldinių ar dar kažko, tai irgi bandai sakyti, kad svarbiausia yra duonelė, jeigu užteks pinigėlių, bus ir saldainiai“ (Daina, 6, 557–562).

Planavimas. Kitas vienišų motinų vartojimo matricas organizuojantis principas – planavimas. Griežtuose poreikių ir lėšų planavimo rėmuose turi išsitemti visos būtinos šeimos įsigyjamos paslaugos ir prekės. Daugelyje interviu atsiskleidė, kad vienišos išsiskyrusios moterys skrupulingai paskirsto ir disciplinuotai naudoja finansinius išteklius. Toks pavyzdys galėtų būti siuvėja dirbančios Dalios, kuri viena augina mažametį sūnų, pasakojimas:

Pirmiausia tai jau pradžioj mėnesio, kai gaunu iš darželio, gaunu (sąskaitą), pati pirma (ji) ateina, 4–5 (mėnesio) dieną, ateina už darželį mokėt, tai pirmiausia susimoku už darželį. Tada ateina jau 13–14 (dieną), ten 15 (dieną), ateina mokesčiai (už būstą). Tada jau atidedu mokesčiams ir paskolą. O paskui (leidžiu), kaip lieka, kaip Dievas duos. Paskui jau tą, ką svarbiausia, perku. Būna, kad ten susideda (daugybė reikalingų pirki-

nių)... Kaip jau baigiasi, tai baigiasi viskas – baigias ir milteliai, baigias ir tualetinis (popierius), baigiasi ir ten, ar tai dantų pasta, ar dar kažkas, ir viskas ten susideda, kad jau visko reikia. Nu, tai vat renkies tą, kas va dabar reikia – čia ir dabar. O visą kitą atidedi tada, kada turėsi pinigų (Dalia, 12, 743).

Vieniša mama Dalia, kaip matyti iš pasakojimo, detalai žino savo būtinų išlaidų planą, kuris aiškiai išdėstytas mėnesio kalendoriuje dienų tikslumu. Mokestiniai įsipareigojimai užima prioritetinę poziciją, o visų kitų reikmių tenkinimas – išvestinis, sąlygotas, kiek lėšų liks sumokėjus mokesčius. Nepatogumų kelia sudėtingai planuojamos smulkios buitės prekės, kurių poreikio apimtys gali išbalansuoti šeimos biudžetą.

Vienišų mamų biudžeto planavimas retai palieka vietos vartojimo spontaniškumui, galimybei įsigyti daiktus tuomet, kai nori, patenkinti vartojimo lūkesčius tik jiems atsiradus. Daugelis vienišų mamų namų ūkio pirkinių, nepatenkančių į privalomų kasmėnesinių sąrašą, kruopščiai iš anksto planuojami, nesvarbu, ar tai būtų batai, ar drabužiai, ar kiti smulkūs daiktai. Du paauglius vaikus auginanti Nijolė sako, kad niekada neperka neplanuotų daiktų, ir tai yra jų namų ūkio taisyklė, kuri nepažeidžiama ir įskiepyta vaikams.

Daiktams ilgesnį laiką yra taupoma, bet jis (daiktas) yra vis tiek nuperkamas, bet, ta prasme, ne tai, kad užsimanė, o aš nuvažiavau ir nupirkau. Jeigu yra daiktas perkamas, jis yra perkamas per ilgesnį laiką, kol sutau-pomi pinigėliai, ne tai, kad aš užsimaniau, ir aš turiu turėt iš karto. Taip nebūna (Nijolė, 7, 665).

Taupymas griežtai planuojamuose ir disciplinuotai įgyvendinamuose vienišų mamų biudžetuose neretai reiškia ne atliekamų lėšų atidėjimą, bet įprastų smulkių poreikių atsisakymą. Interviu Nelė pasakojo, kad dabar jos vaikams reikia batų, o jai tai reiškia „pataupyti, kažką nenupirkti... aš negaliu jiems dabar nupirkti šokolado, bandelių kiekvieną dieną, jeigu aš turiu jiems nupirkti batus“ (Nelė, 3, 297). Riboti mėnesiniai biudžetai vienišai mamai retai suteikia galimybę vartoti pagal formulę „tas ir dar kitas“, jos žymiai dažniau privalo vadovautis taisykle „jei tas, tuomet ne kitas“, taigi vadovautis ne vartojimo poreikių dauginimo, bet pakeitimo strategija.

Vartojimo praktikos. Suveržtos, monotoniškos vienišų mamų namų ūkio vartojimo matricos, kurios retai koreguojamos, papildomos ir išplečiamos, išmoko moteris susikurti ir įvaldyti kasdienės išgyvenimo praktikas, leidžiančias derinti būtinus šeimos poreikius ir disponuojamas lėšas. Pirkti kur pigiau – viena iš įprastų ir interviu su vienišomis mamomis dažnai išsakytų vartojimo praktikų.

Keturis vaikus auginanti Lina sako visą laiką sekanti akcijas, žiūrinti, kur yra nuolaidos, ir dažnai, jei būna akcija maisto ar buities prekėms, perka atsargai. Dovilė pasakoja, kad sau ir dukrai rūbus stengiasi pirkti turguje ar bazėje, labai retai – „firminėje rūbų parduotuvėje“. Dažna vieniša mama yra „rūbų iš antrų rankų“ parduotuvių klientė. Nelė ne tik pati „Humanoje“ ieško rūbų vaikams, bet prašo tai daryti ir savo gimines, nes „kokią geresnę striukę, jei ras, kad būtų labiau tokia, kaip jaunimas nešioja, kad imtų, nes ne visada būna, greitai išperka“. Brigita sau ir vaikams rūbus taip pat perka „Humanoje“ arba iš Gariūnų turgavietės:

Iš tikrųjų aš labai daug turiu drabužių iš „Humanos“. Ir aš nesakau, kad labai blogi. Yra tokie labai labai net super (drabužiai). Iš tikrųjų niekas niekad man nepasakė, kad aš ten labai blogai apsirengus, nes iš tikrųjų aš, nu, daugiausia aš perku ir vaikam, ir sau arba „Humanoj“, arba pigiuose rūbuose (Brigita, 4, 415).

Šis Brigitos interviu pasažas, kuriame ji stengiasi individualiai legimituoti dėvėtų rūbų pirkimą, dar kartą patvirtina, kad vartojimas nėra tik ekonominis veiksmas. Prekės pirkimo praktika visuomet yra „aprengta“ socialinėmis reikšmėmis, kurios perkančiajam patvirtina, o aplinkiniams rodo veikėjo socialinę klasinę poziciją, atveriančią platesnius ar siauresnius vartojimo kanalus. Šiuo požiūriu normatyvinis yra pirkimas naujų rūbų parduotuvėje, jis „nereikalauja“ pasiteisinimo, tuo tarpu „rūbai iš antrų rankų“, aplinkiniams pranešantys, jog asmuo neišsitenka šioje vartojimo normoje, – taip. Žinoma, šis normos nepaisymas gali būti motyvuotas ne tik skurdo, bet ir stiliaus ar pasaulėžiūros, tačiau visuomet lydimas subjektyvios legitimacijos. Taip vieniša mama Brigita pirkimą dėvėtų rūbų parduotuvėje pagrindžia įsigyjamų prekių kokybe ir jai sukuriama galimybe „atrodyti puikiai“, rūbais užmaskuoti gyvenimo materialinius nepriteklius, socialinę klasę, buvimą vartojimo atskirtyje. Pigūs rūbai suteikia galimybę dalyvauti asmens socialinių reprezentacijų masakarade, paslėpti savo kasdienį gyvenimą, nuvargintą nuolat įtempto šeiminio biudžeto, nepriteklių, užmaskuoti realią socialinę poziciją.

Apibendrinimas ir išvados

Šiame darbe remiantis aštuoniolika biografinių interviu su Lietuvoje gyvenančiomis išsiskyrusiomis moterimis, auginančiomis nepilnamečius vaikus, analizuojamas jų namų ūkių vartojimas, kuris atskleidžia socialinės atskirties ekonominę dimensiją. Į vartojimą žvelgiama kaip į kognityvias ir kasdienių

veiksmų praktikas, kurių padedamos moterys nustato vartojimo galimybių ribas, atskiriančias jas nuo įsivaizduojamo „normalaus“ gyvenimo, sukuria vartojimo projektus ir juos organizuojančius principus, įvaldo konkrečias vartojimo praktikas.

Skyrybos kaip gyvenimo kelio įvykis yra vienas iš rizikos veiksnių, galinčių stumtelėti moteris ir jų šeimos narius į „skurdą, kuris yra esminė socialinės atskirties prielaida, markeris ar dimensija“ (Hobcraft 2002, 63). Visuomenėje, kurioje skyrybos yra įsisenėjusios ir paplitusios, o Lietuva reprezentuoja šį atvejį (Maslauskaitė, Baublytė 2012), kultūrinė atskirtis dėl išsiskyrusiojo statuso nėra itin reikšminga, nes patyrusieji skyrybas nėra stigmatizacijos objektas. Tad būtent skurdas ir jo apspręstos vartojimo praktikos atskleidžia analizuojamos grupės socialinės atskirties kasdienybės dramaturgiją.

Vienišų išsiskyrusių moterų su nepilnamečiais vaikais grupė finansinių išteklių ir materialinės padėties subjektyvaus vertinimo požiūriu yra, kaip rodo tyrimo informacija, heterogeniška. Socialinė klasė, kuri didžiąja dalimi yra apspręsta moterų išsilavinimo lygio, socialinės kilmės ir pirminės šeimos socialinio tinklo akumuliuoto statuso bei galimybių jį kapitalizuoti, modeliuoja moterų finansinius išteklius, materialinę gerovę ir yra tiesiogiai negatyviai susijusi su ekonomine socialine atskirtimi. Subjektyvus materialinių išteklių skurdo suvokimas dažnai dubliuoja ar atitinka objektyvųjį, tačiau šios dvi dimensijos gali ir persislinkti.

Daliai moterų skyrybos nėra susijusios su finansiniais nuostoliais, o buhalterinės namų ūkio pajamų aritmetikos požiūriu netgi atitinka „skyrybų premijos“ arba nulinių nuostolių situaciją, o tai reikšmingai papildo mokslines žinias apie skyrybų ir ekonominės padėties sąryšį. Daugelis populiacijos lygmens lyginamųjų tyrimų rodo, kad skyrybos susijusios su finansiniais praradimais, o ypač tai pasakytina apie motinas, liekančias gyventi su vaikais (Aasve, Betti, Mazzuco at al. 2009; Andress, Bargloh, Broeckel at al. 2009; Barnes 2014). Neneigiant šios apibendrinančios išvados vis dėlto pastebėtina, jog šiuo požiūriu vienišų išsiskyrusių moterų grupė yra įvairi, o daliai moterų skyrybos nekeičia materialinės padėties ir išteklių. Dėl skyrybų daugiausia praranda tie, kurie turėjo, ką prarasti, o skurdžiai gyvenusios šeimos ir lieka skurdžios. Šeimos, kuriose iki skyrybų vyrai turėjo „prastą užimtumą“ (angl. *poor employment*) arba buvo bedarbiai, po skyrybų, sumažėjus namų ūkio narių skaičiui, tačiau (iš esmės) nepakitus uždirbančiųjų skaičiui, deklaruoja arba finansinės padėties pagerėjimą, arba stabilumą.

Vienišų išsiskyrusių motinų vartojimo praktikų analizė rodo kasdienybėje patiriamą disonansą tarp vartojimo galimybių ir normatyvaus „gero gy-

venimo“ standartų. Kelionės ir geresnis, erdvesnis, saugesnis būstas – dažniausiai minimi nepasiekiami vartojimo poreikiai, o lygiagrečiai jiems įvardijamos ir saviugdos ar laisvalaikio, sporto ar grožio industrijos paslaugos. Galimybių jiems realizuoti stoka stumia moteris į subjektyviai suvokto „normalaus gyvenimo“ užribį, iš kurio stebėdamos išsivaizduojamą „gerą gyvenimą“ jos patiria nusivylimą, bejėgiškumą, nepasitenkinimą. Dalis moterų šio disonanso įveikai pasitelkia fantazavimo apie ateitį strategiją (Hill 1991; Hamilton 2012), kuria neadekvačius planus, kitos viliasi sulaukti geresnės ateities. Būtina pastebėti ir tai, kad, nerealizuojamų poreikių požiūriu, vienišų išsiskyrusių moterų grupė yra labai įvairi: skurdžių moterų svajonės – vidutiniokių kasdienybė, o pastarųjų norai net nepatenka į drąsiausias pirmųjų fantazijas.

Skurdo ir nepriteklių gyvenime moterys sukuria kognityvias vartojimo matricas, kurios virsta griežtais kasdienio vartojimo scenarijais. Pastarieji organizuojami remiantis keletu principų: vaikų poreikių prioritetizavimas, griežtas planavimas ir taupymas, nepaliekantis vietos spontaniškam vartojimui. Judėdamos šių matricų nubrėžtoje vartojimo erdvėje moterys susikuria konkrečių vartojimo praktikų (pvz., sekti akcijas, pirkti turguje ar dėvėtų drabužių parduotuvėje), atkartojančių būdingas ir kitiems žemų pajamų vartotojams.

Baigiant paminėtini keli dalykai, reikšmingi tiek Lietuvos viešajam diskursui, tiek ir būsimiems tyrimams. Viliamės, kad gauti rezultatai kontrastuoja su Lietuvos viešojo diskurso polinkiu skurdą individualizuoti ir priskirti asmeninėms ydoms, tuo pačiu atsisakant įžvelgti ir struktūrines priežastis. Išsamiai aptartos vienišų išsiskyrusių moterų vartojimo praktikos rodo jų atsakingumą, racionalumą, savidiscipliną. Ateities tyrimuose svarbu atsižvelgti į vienišų išsiskyrusių moterų grupės heterogeniškumą, kurio nepaisymas, kaip pabrėžia kai kurie tyrėjai (Rowlingson, McCay 2005; Kanji 2004), atveda prie vienišos motinystės, kaip problemos *per se* socialinio konstravimo ir, kita vertus, sumenkina dėmesį socialinei klasei, visuomenės procesų ir reiškinių pažinimo raktui.

Literatūra

- Aassve, A., Betti, G., Mazzuco, S., Mencarini, L. 2009. “Marital Disruption and Economic Well-being: Poverty, Income and Lifestyle Deprivation.” In *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution*, ed. H. J. Andress, D. Hummelsheim, 330–360. Cheltenham: Edward Elgar.
- Andress, H., Borgloh B., Broeckel, M., Griesselmann, M., Hummelsheim, D. “The Economic Consequences of Partnership Dissolution: a Comparative Analysis of Panel Studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden.” In

When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution, ed. H. J. Andress, D. Hummelsheim, 286–329. Cheltenham: Edward Elgar.

Atkinson, A. B., Marlier, E. 2010. *Income and Living Conditions in Europe*. Luxembourg: Eurostat.

Barnes, S. 2008. “A Case Study of the Working poor Single Mother Experience: An Analysis of the Structure versus Agency Discourse.” *Journal of Poverty* 12 (2): 175–200.

Bradshaw, J. Chzhen, Y. 2009. “Child Poverty Policies Across Europe.” *Journal for Family Research* 21 (2): 128–149.

Chase, E., Walker, R. 2012. “The Co-construction of Shame in the Context of Poverty: Beyond a Threat to the Social Bond.” *Sociology* 47 (4): 739–754.

Chzhen, Y., Bradshaw, J. 2009. “Lone Parents, Poverty and Policy in the European Union.” *Journal of European Social Policy* 22 (5): 487–506.

Dewilde, C. 2009. „Divorce and Housing: a European Comparison of the Housing Consequences of Divorce for Men and Women.“ In *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution*, ed. H. J. Andress, D. Hummelsheim, 263–287. Cheltenham: Edward Elgar.

Hill, R. P. 1991. “Homeless Women, Special Possessions, and the Meaning of “Home”: an Ethnographic Case Study.” *Journal of Homeless Research* 18: 298–310.

Hobcraft, J. 2002. “Social Exclusion and the Generations.” In *Understanding Social Exclusion*, eds. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, 62–83. Oxford: Oxford University Press.

Kanji, Sh. 2004. “The Route Matters: Poverty and Inequality among One-Mother Households in Russia.” *Feminist Economics* 10 (2): 207–225.

Maslauskaitė, A., Baublytė, M. 2012. *Skyrybų visuomenė. Ištuokų raida, veiksniai, pasekmės*. Vilnius: LSTC.

Patulny, R., Wong, M. 2013. “Poor Mothers and Loney Single Males: The ‘Essentially’ Excluded Women and Men of Australia.” *Social Policy and Society* 12 (2): 221–239.

Rowlingson, K., McKay, S. 2005. “Lone Motherhood and Socio-economic Disadvantage: Insights form Quantitative and Qualitative Evidence.” *The Sociological Review* 53 (1): 30–49.

Taket, A., Crisp, B. R., Nevill, A., Lamaro, G., Graham, M., and Barter-Godfrey, S. 2009. *Theorising Social Exclusion*. London: Routledge.

Lone Mothers, Consumption and Social Exclusion

Summary

This article analyzes consumption resources and practices of lone mothers with under-aged children and is based on the results of the qualitative biographical interviews conducted in 2013 in Lithuanian urban areas. Consumption of goods and services constitute one but key dimension of the social exclusion and reflects the degree of access various groups have to the socio-normative way of life. Research proves that single mothers' consumption resources are not definitely negatively affected by the divorce. They are related to the employment structure of the pre-divorce family and social class of the spouses. Pre-divorce families with unemployed husbands do not experience the significant deterioration of the consumption resources after the divorce. Consumption exclusion is experienced in the single mother families through the unfulfilled demands for travel, housing improvement, leisure, sports and beauty services. Single mothers' consumption is organized giving the priority to the child needs, disciplined planning of the spending and maximizing the utility of the resources. Nevertheless the research proved the diversity in consumption of the single mothers' group determined by the social class.